

The Need to Review and Re-correct Fahahi Heravi's *Divan*

Ahmad Alizadeh*

Abstract

Mo'inoddin Farahi Heravi, nicknamed Mo'in/Mo'ini, is a poet, artist, jurist, and commentator of *the Holy Qur'an* in the second half of the ninth century and the beginning of the tenth century AH. The *divan* attributed to him was corrected in 2016 by Beheshti Shirazi. The purpose of the present study is to review Farahi Heravi's *divan* in terms of the quality of correction and authenticity of poems. Unfortunately, due to the inaccuracy and little knowledge of the scribes, the existence of other poems with the nicknam Moin/Moini, the datelessness and recency of the corrected manuscripts, and the lack of precision in proofreading and examining the authenticity of poems attributed to the poet, poems of several poets have found their way into his *divan*. Such poems are related to the poets before, contemporary, and after him. In this study, an attempt has been made to examine this work in terms of the quality of edit and authenticity of poems. Also, the poems of other poets who have found their way to his *divan* have been identified. To help the esteemed editor to eliminate the shortcomings of the work and complete the existing shortcomings, a revised and documented text of the poems of this valuable Iranian thinker and a vague corner of Persian poetry of the ninth and tenth centuries are presented.

Introduction

Mo'inoddin Farahi Heravi, known as Molla Meskin, is an Iranian poet, preacher, jurist, and artist. He was contemporary of Soltan Hossein Bayqara and Amir Alishir Nava'ie. His father-- Sharafoddin Mohammad Farahi-- was also a poet. Although there are Sufi thoughts in his lyric poems, his connection with any Sufi dynasty is not clear. Haji Khalifa in *Kashf al-Zonun* states that 14 works are attributed to him that apart from *Divan*, *Hadaiq al-Haqaiq* and *Gesase Musa*, only *Ma'arej al-Nobowa fi Madarej al-Fotowa*, which is the biography of the Prophet Mohammad (PBUH), has been published several times in India. His *divan* has been published several times in India and Pakistan and once in Iran under the title of Moin Cheshti (d. 633). Another research is the correction of Mo'inoddin Farahi Heravi's *Divan* by Seyyed Ahmad Beheshti Shirazi, published by Rowzaneh Publications in 2016. Compared to the previous editions of Mo'inoddin Cheshti's *Divan*, this *Divan* has 31 exceptions, 31 couplets, 52 fragments, and 66 quatrains, and has not been reprinted after its first edition in recent years. This publication is the basis of the present study.

Materials and Methods

The present study was done using a library method and written documents of libraries and analyzing their content and comparing them with the contents of Farahi Heravi's *divan*. An attempt is made to investigate the authenticity of poems attributed to Heravi by referring to authoritative literary and historical texts, memoirs, anthologies, selected poems, recent articles and books related to Farahi Heravi's poetry and life, tracing his poems in contemporary texts of the poet (before and after the poet's era), the findings of other poets (about 18 poets), as well as corrected mistakes in determining the format of poems and recording some verses with documents.

Discussion of Results and Conclusions

In this *divan*, some poems with the inaccuracy of the scribes and incorrect editing are repeated in two different poetic forms. The proofreader has obvious mistakes in correctly recognizing the format of some poems. Mo'inoddin Farahi Heravi's *Divan*, despite the efforts of the esteemed proofreader, needs to be reviewed and re-edited due to the poems of 18 other poets, so that the poems of other poets are removed from the body of the *Divan* and the poems are properly placed in special formats. The misprinting Farahi Heravi's poems by Mo'in Cheshti in India and Pakistan, mere corrective adherence to the manuscripts he uses, which are mainly of the late thirteenth and fourteenth centuries AH, failure to trace the poems in manuscripts in other authentic

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Payam Noor University, Miandoab Branch, West Azerbaijan, Iran (Corresponding Author Email: a.alizadeh@pnu.ac.ir)

texts, as well as inserting poems from three Farahi Heravi's works (*Hadaïq al-Haqaiq*, *Qesas Musa* and *Ma'arej al-Nobowa*) especially in couplets and quatrains in the *Divan* can be the reasons for such wrong mixes. Due to the presence of some of Farahi Heravi's poems in other texts, such as the 'resaleye Akhlage noori', which do not have the text of the printed *divan*, it can be said that the present *divan* does not include all the poet's poems. It has a review, completion, ornamentation, and re-edition.

Keywords: Farahi Heravi, *Divan*, Edit, Explanation, Review

References

1. Abbasabadi, A. A., Abbasabad Arabi, H., & Rezvani Moghaddam, N. (Eds.) (2018). *Jovayni's Negarestan*. Tabas: Faravang Publication.
2. Afsahzad, A. (Ed.) (1999). *Jami's Divan*. Tehran: Miras Maktoob Publication.
3. Anonymous. (2016). *Safineye Kohane Roba'iyat*. Tehran: Sokhan Publication.
4. Babaie, P. (Ed.) (2010). *Anvari's Divan*. Tehran: Negah Publication.
5. Barzegar Khaleghi, M. R., & Karbasi, E. (Eds.) (2004). *Lahiji's Mafatih Al E'jaz fi Sharhe Golshan Raz*. Fifth Edition. Tehran: Zavvar Publication.
6. Beheshti Shirazi, S. A. (Ed.) (2016). *Farahi Heravi's Divan*. Tehran: Rowzaneh Publication.
7. Cheshti, M. (1984). *Divane Ghazaliyat*. Tehran: Cheshtieh Publication.
8. Darvish, M. (Ed.) (1983). *Dehlavi's Divan*. Second Edition. Tehran: Javidan Publication.
9. Forughi, M. A. (Ed.) (2006). *Sa'adi's Collection of Works*. Third Edition. Tehran: Zavvar Publication.
10. Ghasemi, Sh. H. (2002). *Attar's Speech in the Meetings and Works of Indian Mystics*. Retrieved from www.fa.newdelhi.icro.ir
11. Golchin Ma'ani, A. (1971). Mo'in Cheshti and Mo'in Farahi. *Yaghma*, 23(273), 177-179.
12. Golchin Ma'ani, A. (1967). *Tazkereye Meykhane*. fifth edition. Tehran: Iqbal publication.
13. Hafez Shirazi, Sh. M. (n.d). *Divan*. Sixth Edition. Tehran: gognus Publication.
14. Hamidian, S. (Ed.) (1995). *Ferdowsi's Shahnameh*. Tehran: Dad Publication.
15. Hekmat, A. A. (Ed.) (1979). *Meybodi's Kashf Al-Asrar wa Oddat Al-Abrar*. Third Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
16. Hekmat, A. A. (Ed.) (1984). *Navaie's Tazkere Majales Al-Nafa'es*. Tehran: Manouchehri Publication.
17. Kashani, R. E. (1968). *Shama'el Al-Atqiya*. (n.p).
18. Kianfar, J. (Ed.) (2006). *Mirkhund's Rowza Al-Safa*. Third Edition. Tehran: Asatir Publication.
19. Kiani, M., & Beheshti Shirazi, A. (Eds.) (2014). *Farahi Heravi's Gesase Musa*. Tehran: Elmi and Farhangi Publication.
20. Kiani, M., & Rastakhiz, S. A. (Eds.) (2010). *Azari Tusi's Divan*. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
21. Kikhay Farzaneh, A. R., & Salimi Kharashad, S. (2015). A Specific Mystical View of Mo'in Cheshti, based on the Divan Attributed to Him. *Periodical of Subcontinental Studies*, 7(23), 97-116.
22. Mada'eni, M., & Afshari, M. (Eds.) (2013). *Attar Neyshabouri's Divan*. Tehran: Charkh Publication.
23. Mahmoudi, M., & Izadi, N. (2017). New Poems by Farahi Heravi in Resaleye Akhlage Noori. *Bi-Periodical Persian Studies of Poetry and Prose Text*, 2(4), 1-26.
24. Mahmoudi, M., & Izadi, N. (2018). Introduction and a Study of Akhlage Noori Style. *Bahare Adab*, 11(42), 245-262.
25. Mirafzali, S. A. (2020). *Chahar Khatti*. Second Edition. Tehran: Sokhan Publication.
26. Modarres Gilani, A. M. (Ed.) (1989). *Jami's Haft Owrang*. Fifth Edition. Tehran: Sa'adi Publication.
27. Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (1997). *Anvari's Divan*. Fourth Edition. Tehran: Elmi and Farhangi Publication.
28. Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (n.d). *Sanaie Ghaznavi's Divan*. Fourth Edition. Tehran: Sanaie Publication.

29. Mohtasham, N. (Ed.) (2007). *Fakhroddin Ibrahim Iraqi's Collection of Works*. Third Edition. Tehran: Zavvar Publication.
30. Monzavi, A. (1983). *Joint List of Persian Manuscripts of Pakestan*. Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakestan.
31. Moulana Boroujerdi, Gh. (1974). *Boroujerd History*. Tehran: Sadr Publication.
32. Moulana Boroujerdi, Gh. (2003). *Boroujerd Speakers*. Tehran: Horufiyye Publication.
33. Nafisi, S. (1955). *Sokhanane Manzume Abu Sa'id Abolkhayr*. Third Edition. Tehran: Sanaie Publication.
34. Nafisi, S. (Ed.) (1992). *Fakhroddin Ibrahim Iraqi's Collection of Works*. Seventh Edition. Tehran: Sanaie Publication.
35. Nafisi, S. (Ed.) (1996). *Owhadi Maraghie's Divan*. Second Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
36. Nafisi, S. (Ed.) (n.d). *Shah Nemat Allah Vali's Divan*. Tehran: Negah Publication.
37. Naji Nasrabadi, M. (Ed.) (1999). *Tazkereye Nasrabadi*. Tehran: Asatir Publication.
38. Nasiri, M. R. (2005). *Asar Afarinan*. Second Edition. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
39. Nezami Ganjavi, E. Y. (n.d). *Khamsa*. Tehran: Hermes Publication.
40. Nourbakhsh, J. (Ed.) (1994). *Shah Nemat Allah Vali's Collection of Works*. Ninth Edition. Tehran: Nourbakhsh Publication.
41. Ramazani, M. (Ed.) (1987). *Samargandi's Tazkereh Al-Sho'ara*. Second Edition. Tehran: Kolaleh Khavar Publication.
42. Riahi, M. A. (Ed.) (1998). *Razi's Mersad Al-Ebad*. Seventh Edition. Tehran: Elmi and Farhangi Publication.
43. Rowshan, M. (Ed.) (1978). *Tafsire Sureye Yousof*. Tehran: Book Translation and Publishing Company.
44. Rowshan, M. (Ed.) (2019). *Dehlavi's Divan*. Fifth Edition. Tehran: Negah Publication.
45. Rumi, J. M. (n.d). *Kolliyat-e-Shams*. Second Edition. Tehran: Hermes Publication.
46. Sajjadi, S. J. (Ed.) (2005). *Farahi Heravi's Tafsire Hadaeg Al-Hagaeg*. Second Edition. Tehran: Tehran University Press.
47. Shafi'ie Kadkani, M. R. (2006). *Chashidane ta'me Vagt*. Tehran: Sokhan Publication.
48. Shafi'ie Kadkani, M. R. (Ed.) (1988). *Halat va Sokhanane Abusa'id*. Second Edition. Tehran: Agah Publication.
49. Shafi'ie Kadkani, M. R. (Ed.) (2006). *Attar Neyshabouri's Mantiq Al-Tayr*. Third Edition. Tehran: Sokhan Publication.
50. Sobhani, T. (Ed.) (2016). *Ansari's Monajatnameh*. Second Edition. Tehran: Parseh Book.
51. Tafazzoli, T. (Ed.) (1995). *Attar Neyshabouri's Divan*. Eighth Edition. Tehran: Elmi and Farhangi Publication.
52. Tehrani, A. (1983). *Al-Zari'ah Ela-Tasanif Al-Shi'ah*. Third Edition. Beirut: Dar Al-Azwa.
53. Vafaie, A. A. (Ed.) (2003). *Savoji's Collection of Works*. Second Edition. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۹۱-۱۱۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۲۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۱۴

Doi: [10.22108/RPL.2021.127599.1841](https://doi.org/10.22108/RPL.2021.127599.1841)

لزوم بازنگری و تصحیح دوباره دیوان فراهی هروی

احمد علی‌زاده*

چکیده

معین‌الدین فراهی هروی، متخلص به معین یا معینی، شاعر، هنرمند، فقیه و مفسر قرآن در نیمه دوم قرن نهم و دهه آغازین سده دهم (ف. ۹۰۷ ق.) است. دیوان منتسب به او - به گمان مصحح دیوان قطعی او - در سال ۱۳۹۵ به همت احمد بهشتی شیرازی تصحیح شد و انتشارات روزنه آن را منتشر کرد. موضوع این مقاله بازنگری دیوان از نظر کیفیت تصحیح و سندیت اشعار است. متأسفانه عواملی باعث شده است سروده‌های چند شاعر، عارف شاعر، مفسر قرآن و مقلد گلستان سعدی به دیوان فراهی هروی راه یابد؛ از جمله این دلایل عبارت است از: کم‌دقتی و دانش اندک کاتبان؛ وجود شاعران دیگر با تخلص معین یا معینی؛ بی‌تاریخ و متأخر بودن نسخ استفاده‌شده مصحح؛ نبود استقصای کامل مصحح در بررسی سندیت اشعار منتسب به شاعر اشعار راه‌یافته در دیوان، مربوط به سخنوران قبل و معاصر و پس از او. در این مقاله کوشش شده است، ضمن بررسی دیوان از نظر کیفیت تصحیح و سندیت اشعار، سروده‌های راه‌یافته شاعران دیگر به دیوان او مشخص شود تا از این رهگذر به مصحح محترم کمک شود تا در چاپ‌های بعدی، ضمن رفع نقص‌های کار و تکمیل کاستی‌های موجود، متن منقح و مستندی از اشعار این اندیشمند ارزشمند ایرانی ارائه کند و گوشه مبهمی از شعر فارسی قرن‌های نهم و دهم روشن شود؛ عصری که با وجود غنای خود و بسیاری آثار توجه‌برانگیزش، در تحقیقات ادبی با بی‌مهری پژوهشگران مغفول مانده است. در این دیوان گاهی یک شعر در دو قالب شعری گنجانده شده است. ردیابی نکردن اشعار دیوان در متون دیگر، تصور نادرست مصحح مبنی بر اینکه اشعار موجود در آثار دیگر فراهی هروی (حدائق‌الحقایق، معارج‌النبوة و قصص موسی) سروده خود اوست و واردکردن آنها به دیوان، از دلایل دیگر راهیابی اشعار دیگران در دیوان فراهی است.

واژه‌های کلیدی

فراهی هروی؛ دیوان؛ تصحیح؛ توضیح؛ بازنگری

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، میاندوآب، آذربایجان غربی، ایران.

a.alizadeh@pnu.ac.ir

Copyright © 2021, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

۱- مقدمه

مطالعات و ارزیابی‌های نقد متون تصحیح‌شده، یکی از متداول‌ترین شیوه‌ها در بررسی زبانی و محتوایی آثار ادبی است. نقد متون تصحیح‌شده از نظر کیفیت ضبط اشعار، غنای مقدمه، راهگشایبودن تعلیقات، داشتن فهرست‌های راهنما و دست اول بودن منابع استفاده‌شده مصحح، در تحقیقات و تدقیقات ادبی بسیار اهمیت دارد؛ به طوری که بدون اینگونه ارزیابی‌ها، ارائه متن متقن و منقح از دیوان یک شاعر مسیر درستی نخواهد داشت. درباره دیوان فراهی هروی نیز همین قاعده صادق است؛ به طوری که بدون این نوع بازبینی‌ها، به سبب وجود اشعار مشکوک در دیوانش و نیز تأثر او از نظر جنبه‌های لفظی و معنایی از شاعران قبل و هم‌عصر خودش، دست‌یافتن به متن درست از اشعارش و همچنین بررسی جوانب مختلف اندیشه و بوطیقای شاعری‌اش میسر نخواهد بود؛ همین عوامل ستوده است که ضرورت بازنگری و تصحیح دوباره دیوان این شاعر را موجه می‌کند و بدان موضوعیت می‌بخشد. معین‌الدین فراهی هروی معروف به ملا مسکین، شاعر، واعظ، فقیه و هنرمند ایرانی، معاصر سلطان حسین بایقرا و امیرعلیشیر نوایی است. پدر او شرف‌الدین محمد فراهی نیز شاعر بوده است. در غزلیاتش اندیشه‌های صوفیانه دیده می‌شود؛ اما ارتباط او با هیچ سلسله صوفیانه مشخص نیست. در منابع معتبر، اطلاعات درباره او اندک است و به معرفی کوتاه او و ذکر مطلع معروف‌ترین غزلش منحصر می‌شود:

مگر فصل بهار آمد که عالم سبز و خرم شد

مگر وصل نگار آمد که دل با عیش همدم شد

(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۳۴)

مهم‌ترین اثر او *حداثق‌الحقایق* در تفسیر سوره یوسف است که به همت سید جعفر سجادی تصحیح و چند بار در ایران چاپ شده است. حاجی‌خلیفه در *کشف‌الظنون* چهارده اثر را به او نسبت می‌دهد. به جز دیوان، *حداثق‌الحقایق* و *قصص موسی*، فقط *معارج النبوة فی مدارج الفتوة* - در شرح زندگانی رسول اکرم (ص) - چند بار در هند (از جمله سال ۱۳۲۴ ق. در مطبعه کریمی بمبئی) چاپ شد. دیوان او چند بار در هند و پاکستان و یک بار در ایران به اشتباه به نام معین چشتی (ف. ۶۳۳ ق.) به چاپ رسید. نخستین بار احمد گلچین معانی در مقاله‌ای این سهو را یادآور شد (نک. گلچین معانی، ۱۳۵۰: ۱۷۷-۱۷۹). امیرعلیشیر می‌نویسد: «واعظ خوبی است و در ممالک خراسان، وعظ او پیش عوام و خواص مرغوب؛ لیکن شخصی دیوانه‌سان است و چون به دیوانگی شهرت گرفته، هر سخن که می‌خواهد بر سر منبر می‌گوید و هیچ‌کس او را مؤاخذه نمی‌سازد؛ زیرا که بر دیوانه و عاشق قلم نیست» (امیرعلیشیر نوایی، ۱۳۶۳: ۲۶۹)؛ همچنین در *روضه‌الصفا* می‌خوانیم: «برادر امجد قاضی نظام‌الدین محمود [ف. ۹۰۰] بود. در بسیاری از فضایل و کمالات اظهار وقوف می‌نمود و در زهد و تقوی درجه علیا داشت و اکثر خطوط را در غایت جودت بر صحیفه تحریر می‌نگاشت. آن جناب را بعد از فوت برادر به موجب وصیت وی هر چند به منصب قضا تکلیف و مبالغه نمودند، قبول نفرمود. مولانا معین در شهر سنه سبع و تسعمائیه مریض شد و درگذشت و در مزار مقرب حضرت باری خواجه عبدالله انصاری، پهلوی قبر برادر خود خواجه نظام‌الدین مدفون گشت» (میرخواند، ۱۳۸۹، ج ۱: ۵۹۵).

۱-۱ پیشینه پژوهش

احمد گلچین معانی در مقاله «معین چشتی و معین فراهی» (۱۳۵۰: ۱۷۷) و نیز در *تذکره میخانه* (گلچین معانی، ۱۳۶۷:

۴۷۷) یادآور شد که اشعار معین فراهی به اشتباه در هند به نام معین چشتی چاپ شده که از دید ایشان نخستین بار میرحسین دوست سنبهلی، مؤلف تذکره حسینی این سهو را انجام داده است.

یکی از پژوهش‌ها، البته نه در زمینه تصحیح، بلکه به نیت تحلیل محتوای فکری دیوان، مقاله «دیدگاه عرفانی معین چشتی براساس دیوان منسوب به او» (کیخای فرزانه و همکاران، ۱۳۹۴) است که این مقاله براساس دیوان چاپ کانپور هند (مطبعة نولکشور، ۱۸۶۵ م.) تهیه شده و از نظر مؤلفان محترم، معین چشتی در عرفان پیرو نظریه وحدت وجود است.

پژوهش دیگر، تصحیح دیوان معین‌الدین فراهی هروی به همت سید احمد بهشتی شیرازی است که انتشارات روزنه در سال ۱۳۹۵ آن را چاپ و توزیع کرد. این دیوان در مقایسه با چاپ‌های قبلی دیوان معین‌الدین چشتی، به جز غزلیات، سی و یک مثنوی، پنجاه و دو قطعه و شصت و شش رباعی اضافه دارد و بعد از چاپ اول آن در سال‌های اخیر، تجدید طبع و بازبینی نشد. همین چاپ اساس پژوهش در مقاله حاضر است. برای اطلاع از آثار دیگر چاپ‌شده و چاپ‌نشده فراهی هروی می‌توان به مقدمه دیوان به قلم محسن کیانی مراجعه کرد.

مریم محمودی و نسرين ایزدی در مقاله «معرفی و بررسی سبکی اخلاق نوری» - رساله‌ای که یکی از نوادگان فراهی هروی در سال ۱۰۲۶ ق. تألیف کرد - به نقل از رساله یادشده، بیت زیر را از فراهی هروی ذکر کرده‌اند:

معینی دیده غیرت بیست از دیدن غیرت

مگر این چشم پرحسرت به دیدار تو بگشاید

(محمودی و ایزدی، ۱۳۹۷: ۲۴۵)

همین پژوهشگران در مقاله «اشعاری نویافته از فراهی هروی در اخلاق نوری» (همان، ۱۳۹۶: ۱) اشعاری نویافته از فراهی هروی آورده‌اند که در دیوان چاپی دیده نمی‌شود؛ بنابراین می‌توان گفت دیوان چاپی دربرگیرنده همه اشعار فراهی هروی نیست.

۲- بحث و بررسی

در بازبینی آثار منظوم تصحیح‌شده، مرسوم است اثر از نظر غنای مقدمه در اشمال بر معرفی دقیق احوال، آثار و سبک شاعر، معرفی نسخ، بیان شیوه تصحیح، درستی ضبط اشعار، تعلیقات، نسخه‌بدل‌ها و منابع بررسی شود. در این مقاله کیفیت ضبط اشعار و سند آنها در انتساب به فراهی هروی با مراجعه به متون معتبر بررسی شده است.

۲-۱ مقدمه بسیار کوتاه و نارسای مصحح

مقدمه مصحح، صرف‌نظر از عکس صفحات اول و آخر نسخ استفاده‌شده، دو صفحه است. نسخه‌های استفاده‌شده از نظر مشخصات ظاهری (نوع جلد، قطع)، نوع خط، تعداد ابیات هر صفحه، تعداد صفحات، آغاز و انجام، نام کاتب، محل کتابت و ویژگی‌های املائی و نوشتاری معرفی نشده است؛ نیز مصحح در احوال، افکار و سبک سخنوری شاعر و تأثر او از پیشینیان و هم‌عصرانش و تأثیر او بر شاعران پس از خودش هیچ پژوهشی نکرده است. نسخ استفاده‌شده مصحح عبارت است از:

- دیوان معین‌الدین فراهی (با عنوان دیوان معین‌الدین چشتی)، چاپ سنگی، هند، ۱۲۸۵ ق؛

- دیوان معین‌الدین فراهی (با عنوان دیوان غریب‌نواز)، به اهتمام مسلم احمد نظامی، دهلی، ۱۹۵۸ م؛
- دیوان معین‌الدین فراهی (با عنوان دیوان غریب‌نواز)، هند، بدون تاریخ؛
- دیوان معین‌الدین فراهی، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، شماره ۱۳۴۴۴، بدون تاریخ؛
- بیاض خطی (متعلق به مصحح)؛
- معارج النبوة فی مدارج الفتوة، معین‌الدین فراهی هروی، چاپ سنگی، بمبئی، ۱۳۱۹ ق؛
- حدائق الحقایق، معین‌الدین فراهی هروی، تصحیح سید جعفر سجادی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ش؛
- قصه موسویه، معین‌الدین فراهی، نسخه خطی کتابخانه گنج‌بخش پاکستان، کتابت ۱۳۱۲ ق، شماره ۲۹۰/۲۷۲ میکرو فیلم کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛

- تذکره حسینی، چاپ سنگی، ۱۲۹۲ ق. (که یک رباعی از معین‌الدین فراهی هروی آورده است).
مصحح به دیوان غزلیات معین‌الدین چشتی (چاپ ایران: انتشارات چشتیه، ۱۳۶۳) نیز اشاره‌ای ندارد و به نظر می‌رسد از وجود کتاب یادشده آگاه نبوده است. این نسخه فقط در بردارنده غزلیات است و در آن ۱۸۵ غزل درج شده است که آخرین غزل آن در نسخه مصحح بهشتی شیرازی دیده نمی‌شود؛ اما بقیه غزل‌ها را عیناً دارد و با مقدمه آرش گودرزی و با تیراژ هزار جلد به چاپ رسیده است. نکته دیگر درباره نسخه بهشتی شیرازی فاصله زمانی به نسبت بسیار بین تاریخ مقدمه (تابستان ۱۳۷۷) و تاریخ نشر دیوان (۱۳۹۵) است. با توجه به دوره حیات فراهی هروی که تا دهه نخست سده دهم بوده است، به نظر می‌رسد نکته تأمل برانگیز درباره نسخ استفاده شده مصحح در ویرایش دیوان، نداشتن نسخه یا نسخ نزدیک به زمان زندگی شاعر باشد؛ به طوری که مشاهده می‌شود نسخه‌ها یا بدون تاریخ و یا متعلق به قرون سیزده و چهارده قمری است که با عصر حیات شاعر فاصله زمانی بسیاری دارد. البته بی‌تاریخ بودن نسخ دلیل بر متأخر بودن آنها نیست. اعتبار نسخ وابسته به بررسی‌های کارشناسانه است که مصححان انجام می‌دهند.

از دلایل انتساب غزلیات دیوان به هر دو شاعر می‌توان اشتراک در اندیشه‌های صوفیانه، اشتراک در نام و تخلص شعری، غزل‌سرا بودن هر دو شاعر و نیز هم‌شهری بودنشان را حدس زد. نگارنده مقاله در این گفتار قصد ندارد این موضوع را قضاوت کند که این دیوان سروده کدام یک از آنان است. رسالت این مقاله ضمن نقد تصحیح دیوان، مشخص کردن اشعار راه‌یافته سراینده‌گان دیگر در این دیوان با ارائه مستندات است.

۲-۲ درج تکراری برخی ابیات در دو قالب شعری یا در دو جای دیوان

جان را مدد ز حکمت و تن را ز شهوت است

نقصان این مقوی و رجحان آن بود

کم خوردن است مایه حکمت در آن فزای

سود دل است گر چه که تن را زیان بود

تن مرکبست بسته بر آخر ز بهر رزم

آن به که روز معرکه لاغر میان بود

دل چیست؟ در بحر صفا دان که را سزد؟

آن را که چون صدف همه تن استخوان بود

(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۴)

این چهار بیت در میانه نخستین توحیدیه آغاز دیوان درج شده است. این توحیدیه را می‌توان قصیده یا غزل به شمار آورد که به دلیل طولانی بودن (چهل و نه بیت) و لحن مناجات‌گونه و ستایش‌آمیز آن به نظر می‌رسد قصیده باشد و شاعر ابتدای دیوان خود را با چند قصیده در «توحید باری تعالی و ستایش رسول اکرم» شروع کرده است. همین شیوه را در ابتدای دیوان جامی شاهد هستیم؛ جامی ابتدای دیوان خود را به چند قصیده محدود در توحید خداوند متعال مزین کرده است و شاید فراهی هروی از شیوه شاعر بزرگ هم‌عصرش در این باره متأثر شده باشد. چهار بیت یادشده در بخش قطعات دیوان، ذیل قطعه شماره پنجاه و دو نیز در جایگاه آخرین قطعه دیوان تکرار شده است که با توجه به سیر تاریخی شکل‌گیری شعر قطعه، که در واقع برشی از ساختمان قصیده است، باید آن را ابیاتی از قصیده اول دیوان دانست.

چو بستر کنم خاک و بالین ز خشت در آن حفره بگشا دری از بهشت
فرست اندر آن کنج پرحسرتم تحف روح و ریحان از آن حضرتم
چو گردد تنم در لحد چون غبار به هر ذره جرمی ز من درگذار
(همان: ۱۱۶)

سه بیت یادشده ابیاتی از نخستین مثنوی شصت و بیستی دیوان فراهی هروی است که دوباره در صفحه ۱۳۱ ذیل مثنوی شماره بیست و سه نیز تکرار شده است که در حقیقت ابیات سی و هشت تا چهل نخستین مثنوی دیوان است که از بدنه آن جدا شده و به اشتباه در دو جای دیوان درج شده است. مصرع نخستین بیت اول یادآور بیت معروف شاهنامه است:

چو بستر ز خاک است و بالین ز خشت درختی چرا باید امروز کشت؟
(فردوسی، ۱۳۷۴: ۹۸)

آن حمد ناقصی که بگویند بندگان کی درخور خدایی حق عز و شان بود
لا احصی است تحفه خا صان در آن جناب این گفت‌وگو چه لایق آن آستان بود
در اوج کبر یاش فکنده است بال عجز آن شاهباز قدس که عرش‌آشیان بود
او بی‌نشان محض و چه جویی ازو نشان هر ذره بر خدایی او صد نشان بود
چشم‌ت چو نیست پرده ز رخ کی برافکند صاحب‌نظر کجاست که او خود عیان بود
سدّ وجود بشکن اگر مرد این رهی ورنه هزارساله ره اندر میان بود
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۵)

ابیات یادشده که در بخش قطعات ذیل قطعه شماره هفت درج شده است، در حقیقت ابیات سیزده تا هفده و بیستم قصیده اول دیوان است که در بخش قطعات به اشتباه دوباره تکرار شده است.

۳-۲ راهیابی اشعار دیگران در دیوان فراهی هروی

الف) غزلیات

ای باد از آن بهار خبر ده که تا کجاست وی دیده زان نگار خبر ده که تا کجاست

(همان: ۱۹)

بیت یادشده مطلع غزلی پنج‌بیتی است که در دیوان فراهی هروی ذیل غزل شماره پانزده درج شده است. این شعر در اصل غزلی از امیرخسرو دهلوی است که همه ابیات آن، به جز بیت مقطع غزل دیوان فراهی هروی، در دیوان امیرخسرو دهلوی (هم نسخه محمد روشن و هم نسخه م. درویش) موجود است:

دل چون چراغ کشته شد از یاد سرو خویش زان شمع روزگار خبر ده که تا کجاست
(همان)

البته غزل امیرخسرو پنج بیت بیشتر دارد و در اصل ده بیت است که پنج بیت از آن به اشتباه وارد دیوان فراهی هروی شده است. در بیت مقطع، تخلص شعری امیرخسرو هم دیده می‌شود که می‌تواند دلیل متقنی باشد که غزل از اوست. ابیات اضافی امیرخسرو به قرار زیر است:

گر هیچ در رهی گذرانش رسیده‌ای یک ره از آن سوار خبر ده که تا کجاست
من ز آب دیده شربت غم نوش می‌کنم آن لعل خوشگوار خبر ده که تا کجاست
خونم ز غم چون نافه بماند اندرون پوست آن زلف مشکبار خبر ده که تا کجاست
جانم چو سرمه سوده شد از سنگ آرزو آن چشم پرخمار خبر ده که تا کجاست
خسرو که این حدیث ز یاری شنیده‌ای برپیر وز آن دیار خبر ده که تا کجاست
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۱۶۶)

به نظر می‌رسد کاتب یا کس دیگری، با اسقاط چند بیت و از جمله بیت مقطع - که نام شعری امیرخسرو دهلوی را دارد - قصد داشته است غزل را به نام فراهی هروی ثبت کند. این غزل در دیوان معین چشتی دیده نمی‌شود.

از دلم صورت آن خوب ختن می‌نرود چاشنی شکر او ز دهن می‌نرود
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۴۱)

بیت یادشده مطلع یک غزل پنج‌بیتی است که ذیل شماره پانزده در دیوان فراهی هروی ثبت شده و با اندک تغییر در ضبط برخی کلمات در اصل غزلی هفت‌بیتی از مولوی است:

از دلم صورت آن خوب ختن می‌نرود چاشنی شکر او ز دهن می‌نرود
بالله از شور کنم هر نفسی عیب مگیر گر برفت از دل تو از دل من می‌نرود
همه مرغان ز چمن هر طرفی می‌پرند بلبل بی‌دل یک دم ز چمن می‌نرود
جان پروانه مسکین که مقیم لگن است تن او تا بنسوزد ز لگن می‌نرود
بوالحسن گفت حسن را که از این خانه برو بوالحسن نیز درافتاد و حسن می‌نرود
رسن دوست چو در حلق دلم افتاده است لاجرم چنبر دل جز به رسن می‌نرود
مرغ جان از قفص قالب من سیر شده است وز امید نظر دوست ز تن می‌نرود
(مولوی، ۱۳۸۶: ۳۳۷)

این غزل نیز در دیوان معین چشتی نیامده است.

از زلف پریشان تو آشفته ترم من در کوی تو سرگشته چو باد سحرم من
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۸۷)

بیت بالا مطلع غزلی شش‌بیتی با تخلص «معین» در بیت مقطع است که تخلص فراهی هروی نیز هست. در تذکرة الشعراء دولتشاه سمرقندی (۱۳۶۶: ۲۵۷) - این تذکره مقارن با حیات فراهی هروی تألیف شده و برای شناخت شاعران قرن نهم منبع معتبری است - این غزل پس از ترجمه حال معین‌الدین جوینی (مؤلف نگارستان، ف. ۷۸۱ ق.) از سروده‌های معین‌الدین جوینی (متخلص به معین) دانسته شده است. معین‌الدین جوینی به جز اثر معروف خود، نگارستان که به تقلید از گلستان سعدی نوشته، صاحب دیوان اشعار و کتاب مقامات صوفیان نیز هست. تفسیر حقائق الحقایق هم که به اشتباه به او منتسب بود، از او نیست و از فراهی هروی است. این غزل نغز در متن مصحح اخیر نگارستان دیده نمی‌شود و با حدس نزدیک‌به‌یقین از دیوان او باید باشد. در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی (منزوی، ۱۳۶۲: ۳۶۴۴) و در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱۰۷۹) با عنوان دیوان معینی جوینی به دیوان معین‌الدین جوینی اشاره شده است.

از مطلع دل زد علم یک لمعه از رخسار او شد ذره ذره هستی‌ام در پرتو انوار او
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۹۰)

بیت یادشده آغاز غزلی چهارده‌بیتی است که هم در دیوان فراهی هروی و هم در دیوان معین‌الدین چشتی (۱۳۶۳: ۱۲۶) آمده است. سه بیت از این غزل (ابیات یک و دو و سه) و یک بیت با تخلص «گریان» غزلی کوتاه و مستقل است که در کتاب‌های سخنوران بروجرد (مولانا بروجردی، ۱۳۸۲: ۱۲۷) و تاریخ بروجرد (همان، ۱۳۵۳، ج ۲: ۴۳۹)، منتسب به میرزا داود بروجردی، متخلص به گریان (ف. ۱۲۹۴ ق.) صاحب مظهر المصائب و سرور المصلین است که در بیت چهارم (مقطع) تخلص شاعر هم آمده است:

از مطلع دل زد علم یک لمعه از رخسار او
شد ذره ذره هستی‌ام در پرتو انوار او
با آنکه ذرات تنم هریک هزاران دیده شد
یک ذره هم دیده نشد از پرتو رخسار او
پر شد جهان یکسر از او شد نیک و بد مضطر از او
مؤمن از او کافر از او در قید نور و نار او
شهد عبادت چون غسل باشد شفا اندر مهل

«گریان» به کوی لم‌یزل دائم بود بیدار او
(همان، ۱۳۸۲: ۱۲۷)

در دیوان فراهی هروی «مضطر»، «منظر» ضبط شده است. بیت مقطع غزل میرزا داود بروجردی در غزل فراهی هروی نیامده است؛ بنابراین به استناد کتاب سخنوران بروجرد نمی‌توان این ابیات را از میرزا داود بروجردی دانست (برای احوال میرزا داود بروجردی نک. اثر آفرینان، ج ۲، ص ۴۹).

ب) مثنویات

نسازد عشق را کنج سلامت خوشا رسوایی و کوی ملامت...
چو باشد مرکب رهرو گران خیز شود زان تازیانه جودت‌انگیز
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۱)

دو بیت یادشده، ابیات اول و آخر یک مثنوی کوتاه پنج‌بیتی است که ذیل شماره بیست و چهار در بخش مثنویات دیوان آمده است. این پنج بیت ابیاتی از مثنوی یوسف و زلیخای جامی است که در بخش سی و هفت (در دست از دهان بازداشتن زنان مصر و زبان طعن بر زلیخا کشیدن و به تیغ غیرت عشق دست و زبان ایشان بردن) با تغییری اندک در ضبط مصرع دوم بیت آخر دیده می‌شود:

نسازد عشق را کنج سلامت خوشا رسوایی و کوی ملامت
غم عشق از ملامت تازه گردد و زین غوغا بلند آوازه گردد
ملامت شحنه بازار عشق است ملامت صیقل زنگار عشق است
ملامت‌های عشق از هر کرانه بود کاهل‌تنان را تازیانه
چو باشد مرکب رهرو گران خیز شود زان تازیانه سیر او تیز
(جامی، ۱۳۶۸: ۷۸۹)

چون خلقتم آفریدی اوّل آخر نگذاری ام معطل...
تا چند کنم ز مرگ فریاد گر مرگ ازوست مرگ من باد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۲)

دو بیت بالا ابیات اول و آخر یک مثنوی کوتاه چهاربیتی است که ذیل شماره بیست و هشت در دیوان مضبوط است. این چهار بیت از بخش نخستین لیلی و مجنون نظامی گنجوی در توحید باری تعالی است که در همه نسخ چاپی لیلی و مجنون وجود دارد:

چون خلقتم آفریدی اوّل آخر نگذاری ام معطل
گر مرگ رسد چرا هراسم کان راه به توست می‌شناسم
آن مرگ نه باغ و بوستان است کاو راه سرای دوستان است
تا چند کنم ز مرگ فریاد گر مرگم ازوست مرگ من باد
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۵: ۳۵۴)

نقش سرایرده شاهی است حسن لمعه انوار الهی است حسن...
کور چه داند که در آینه چیست عکس خود افکنده در آینه کیست؟
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۲)

دو بیت یادشده، ابیات اول و پایانی یک مثنوی کوتاه پنج‌بیتی است که ذیل شماره بیست و نه در بخش مثنویات

دیوان فراهی هروی درج شده است. ابیات یادشده از تحفته / لأحر / ر جامی است؛ مقاله هفدهم (در اشارت به حسن خوبان و جمال محبوبان که دلفریب‌ترین گل این بهارستان‌اند و باشکب‌ترین نقش این نگارستان):

نقش سرآپرده شاه‌یست حسن	لمعه خورشید الهیست حسن
حسن که در پرده آب و گل است	تازه کن عهد قدیم دلست
قبله هر دیده‌ور این آینه است	منظر اهل نظر این آینه است
کور چه داند که در آینه چیست	عکس خود افکنده در آینه کیست

(جامی، ۱۳۶۸: ۴۳۲-۴۳۳)

خلیل‌آسا برو حق را طلب کن	شبی را روز و روزی را به شب کن...
بگردان زین همه ای راهرو روی	همیشه لا احب الأفلین گوی

(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۳)

دو بیت بالا مطلع و مقطع یک مثنوی سه‌بیتی است که ذیل شماره سی در بخش مثنویات آمده است. این ابیات از منظومه گلشن راز شیخ محود شبستری است:

خلیل‌آسا برو حق را طلب کن	شبی را روز و روزی را به شب کن
ستاره با مه و خورشید اکبر	بود حسن و خیال و عقل انور
بگردان زان همه ای راهرو روی	همیشه لا احب الأفلین گوی

(لاهیجی، ۱۳۸۳: ۱۲۸ و ۱۳۲)

نفس من بگرفت سرتاپای من	گر نگیری دست من ای وای من...
مبتلای خویش و حیران توام	گر بدم گر نیک هم زان توام

(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۳)

دو بیت بالا ابیات آغازین و پایانی یک مثنوی کوتاه هفت‌بیتی است که در بخش مثنویات دیوان فراهی هروی، ذیل شماره سی و یک (آخرین مثنوی مندرج در دیوان) آمده است. این ابیات برشی کوتاه از منطق‌الطیر عطار نیشابوری است که به صورت متناوب، در تحمیدیه آغاز منظومه دیده می‌شود:

نفس من بگرفت سرتاپای من	گر نگیری دست من ای وای من
خلق ترسند از تو من ترسم ز خود	کز تو نیکو دیده‌ام از خویش بد
ای گناه‌آموز و عذرآموز من	سوختم صد ره چه خواهی سوز من
من ز غفلت صد گنه را کرده ساز	تو عوض صد گونه رحمت داده باز
چون ندانستم خطا کردم ببخش	بر دل و بر جان پردردم ببخش
عفو کن دونه‌م‌تی‌های مرا	محو کن بی‌حرمتی‌های مرا
مبتلای خویش و حیران توام	گر بدم گر نیک هم زان توام

(عطار نیشابوری، ۱۳۸۵: ۲۴۰-۲۴۴)

ج) قطعات

نه بی یادت برآید یک دم از من نه بی رویت جدا گردد غم از من...
اگر آهی برآرم از دل تنگ به تنگ آیند خلق عالم از من
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۵)

دو بیت یادشده ابیات اول و آخر یک شعر چهاربیتی است که ذیل شماره چهار در بخش قطعات دیوان فراهی هروی ثبت شده است. قالب شعر قطعه نیست و مقفّی بودن مصرع نخست بیت اول نیز این امر را تأیید می‌کند؛ حتی ابیاتی از یک غزل شش‌بیتی امیرخسرو دهلوی است که در دیوان او در بخش غزلیات (هم در نسخه م. درویش و هم در نسخه محمد روشن) دیده می‌شود:

نه بی یادت برآید یک دم از من نه بی رویت جدا گردد غم از من
بزن بر جانم آن زخمی که دانی به شرط آنکه گویی «مرهم از من»
دلم را خون تو می‌ریزی و ترسم که خواهی خون بهای دل هم از من
مرا از هرکه دیدی پیش کشتی مگر کس را نمی‌بینی کم از من
اگر آهی برآرم از دل تنگ به تنگ آیند خلق عالم از من
کجا کارم به عالم راست گردد که برگشتی چو زلف پرخم از من
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۶۸۵)

مشتاق توام با همه این جور و جفایی محبوب منی با همه این جرم و خطایی...
شاید که به خون بر سر خاکم بنویسند کین بود که با دوست به سر برد وفايي
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۵)

ابیات بالا بیت‌های مطلع و مقطع یک شعر پنج‌بیتی است که در بخش قطعات دیوان فراهی هروی ذیل قطعه شماره هشت درج شده است. در اصل این پنج بیت نیمی از یک غزل ده‌بیتی سعدی شیرازی است که با اندک تغییری در ضبط برخی کلمات، در بخش غزل‌های کلیات او موجود است و نام سعدی در بیت مقطع آن نیز آمده است:

مشتاق توام با همه جوری و جفایی محبوب منی با همه جرمی و خطایی
من خود به چه ازم که تمنای تو ورزم و آنکه سپرانداختن از تیر بلایی...
شرط کرم آن است که با درد بمیری سعدی و نخواهی ز در خلق دوایی
(سعدی، ۱۳۸۵: ۶۱۵)

حاشا که جز هوای تو باشد هوس مرا یا پیش دل گذار کند جز تو کس مرا
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۶)

بیت یادشده مطلع یک شعر سه‌بیتی است که ذیل قطعه شماره ده در بخش قطعات دیوان قید شده است. با توجه به مقفای بودن مصرع اول بیت اول معلوم می‌شود که قالب آن قطعه نیست و در اصل با اندک تغییر در ضبط چند کلمه، سه بیت ابتدایی غزلی هفت‌بیتی از اوحدی مراغه‌ای است که در بیت مقطع تخلص شعری اوحدی هم دیده می‌شود:

حاشا که جز هوای تو باشد هوس مرا یا پیش دل گذار کند جز تو کس مرا
در سینه بشکنم نفس خویش را به غم گر بی‌غمت ز سینه برآید نفس مرا
فریاد من ز درد دل و درد دل ز تست دردم ببین و هم تو به فریاد رس مرا...
ای اوحدی هوای رخ او مکن دلیر بنگر که چون گداخته کرد این هوس مرا
(اوحدی، ۱۳۷۵: ۸۰)

تویی که غایت هر آخری بدایت تست به هر چه می‌نگرم لطف بی‌نهایت تست
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۶)

بیت بالا مطلع یک شعر سه‌بیتی است که در بخش قطعات ذیل قطعه شماره دوازده در دیوان آمده است. قالب شعر به دلیل قافیه‌داشتن مصرع نخست بیت اول، قطعه نیست و شعر در اصل سه بیت از یک غزل پنج‌بیتی آذری طوسی (ف. ۸۶۶ ق.) است که در بیت مقطع نام شعری آذری طوسی نیز دیده می‌شود:

تویی که غایت هر آخری بدایت تست به هر چه درنگرم لطف بی‌نهایت تست
عنایتی کن و ما را به کار ما مگذار که کارها همه موقوف یک عنایت تست
متاع وصل به بازار سعی نتوان یافت که این معامله در حلقه هدایت تست
چه حاجت است به ما آیتی فرستادن که هر چه بر ورق کاینات آیت تست
حمایت از دگری آذری نخواهد جست چرا که جمله ذرات در حمایت تست
(آذری طوسی، ۱۳۸۹: ۱۲۴)

چو نقش روی توام در دل حزین گردد مرا نفس به دل خسته تیغ کین گردد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۶)

بیت بالا مطلع یک شعر چهاربیتی است که ذیل قطعه شماره چهارده در دیوان آمده است. در اصل ابیات اشاره‌شده با کمی تغییر در ضبط، چهار بیت ابتدایی از غزل نه‌بیتی امیر خسرو دهلوی است که در چاپ‌های روشن و م. درویش دیده می‌شود:

چو نقش چشم توام در دل حزین گردد مرا نفس به دل خسته تیغ کین گردد
تو را به دیده کشم لیک غیرتم بکشد که با تو مرد مک دیده هم‌نشین گردد
شده‌ست خاک به کویت هزار عاشق بیش بدین هوس که ته پای بر زمین گردد
کجا سلامت دل‌ها به کوی تو جایی هزار بار بلا گرد عقل و دین گردد...

در اهل شهوت خسرو مجوی عشق که عقل
چو هست ذوق مگس گرد انگبین گردد
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۴۲۷)

خرم آن روز که دلدار به یاری برسد
آرزومند نگاری به نگاری برسد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۷)

بیت یادشده مطلع یک شعر سه‌بیتی است که در بخش قطعات دیوان ذیل رقم شانزده ضبط شده است. این سه بیت با اندک تغییر در ضبط، سه بیت از یک غزل هفت‌بیتی از امیرخسرو دهلوی است که در بیت پایانی غزل، تخلص شعری امیرخسرو هم دیده می‌شود و قالب شعر غزل است نه قطعه. این شعر در نسخه‌های محمد روشن و م. درویش ضبط شده است:

خرم آن لحظه که مشتاق به یاری برسد
لذت وصل نداند مگر آن سوخته‌ای
قیمت گل نشناسد مگر آن مرغ اسیر
خسرو یار تو گر می‌نرسد یاری کن
آرزومند نگاری به نگاری برسد...
که پس از دوری بسیار به یاری برسد
که خزان دیده بود پس به بهاری برسد...
بهر تسکین دل خویش که آری برسد
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۳۵۰)

چون مرغ سحر از غم گلزار بنالد
ای آنکه ز دردت خبری نیست مکن عیب
آن دوست مگویند که از دوست برنجد
از یارب صوفی که به سالوس زند لب
از غم دل دیوانه من زار بنالد
گر سوخته‌ای از دل افگار بنالد
وان یار مخوانید که از یار بنالد
رندی که به سوز از در خم‌آر بنالد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۷)

چهار بیت بالا در بخش قطعات دیوان ذیل قطعه شماره هفده درج شده است. قالب شعر غزل است نه قطعه. بیت‌های اول و دوم این شعر، ابیات اول و چهارم غزلی پنج‌بیتی از امیرخسرو دهلوی است. بیت‌های سوم و چهارم در تصحیح م. درویش و تصحیح اخیر محمد روشن دیده نمی‌شود. ضبط محمد روشن عین ضبط م. درویش است:

چون مرغ سحر از غم گلزار بنالد
هر گه که به گوشش برسد ناله زارم
بر سوزش من جان زن و مرد بسوزد
ای آنکه ز دردت خبری نیست مکن عیب
از غم دل دیوانه من زار بنالد
بر درد من سوخته دل زار بنالد
وز ناله زارم در و دیوار بنالد
گر سوخته‌ای از دل افگار بنالد
عیبی نتوان کرد که بیمار بنالد
خسرو اگر از درد بنالد چه توان گفت؟
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۲۶۳)

باش تا حسن نگارم خیمه در صحرا زند
وین طناب خیمه را بر درگه والا زند

پرتو نور جمالش گر زند بر عاشقان شورها کز عشق او در جنۃ المأوی
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۷)

دو بیت یادشده که ذیل قطعۀ شماره هجده در دیوان فراهی هروی ضبط شده است، سروده او نیست. مصرع اول و چهارم آن، مطلع شعری از حکیم سنایی غزنوی در جواب تغزل قاضی فضل بن یحیی هروی است که از سرخس به سنایی فرستاده بود. در دیوان سنایی، متن شعر قاضی هروی هم آمده و سپس جوابیۀ سنایی با مطلع زیر ذکر شده است:

باش تا حسن نگارم خیمه بر صحرا زند شورها بینی که اندر جنۃ المأوی زند
(سنایی غزنوی، بی تا: ۱۵۷)

اما مصرع‌های سوم و دوم، که با قرارگرفتن کنار هم یک بیت ساخته می‌شود، یا از خود فراهی هروی است یا سهو کاتب است که خوش‌ذوقی کرده و بیت دیگری ساخته و آن را به دیوان فراهی هروی وارد کرده است. بیت در متن تغزل قاضی هروی هم دیده نمی‌شود. این احتمال را نیز نباید از نظر دور داشت که ممکن است فراهی هروی این دو مصرع را از سنایی تضمین کرده باشد.

صبح محشر که من از خواب گران برخیزم
همچو نرگس به جمالت نگران برخیزم
در مقامی که شه‌یدان غمت را طلبا ند
من به خون غرقه کفن نعره‌زنان برخیزم
چون شوم خاک به خاکم گذری کن چو صبا
تا به بویت ز لحد رقص کنان برخیزم
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۸)

سه بیت بالا که مصرع ششم آن تضمینی از غزل خواجه حافظ شیرازی است (حافظ شیرازی، ۱۳۹۴: ۲۶۹) و در بخش قطعات ذیل شماره بیست و یک در دیوان ثبت شده، در اصل ابیات اول و دوم و چهارم غزلی تهبیتی از سلمان ساوجی است که بیت مقطع آن تخلص سلمان ساوجی را هم دارد:

صبح محشر که من از خواب گران برخیزم
به جمالت که چو نرگس نگران برخیزم
در مقامی که شه‌یدان غمت را طلبا ند
من به خون غرقه کفن رقص کنان برخیزم...
چون شوم خاک به خاکم گذری کن چو صبا
تا به بویت ز زمین رقص کنان برخیزم...
دوسه روز از سر سجاده بر آنم سلمان
که به عزم سفر کوی مغان برخیزم

(ساوجی، ۱۳۸۲: ۳۴۹)

در کلیات سلمان ساوجی در ضبط مصرع ششم به جای «لحد»، «زمین» درج شده است. همچنین به جای «رقص کنان» در بیت دوم یکی از نسخه‌بدل‌ها «نعره‌زنان» دارد.

بیا ای دل که تا یک دم بگرییم
نیام چون خوش‌دل و خرم بگرییم
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۸)

بیت بالا مطلع یک شعر سه‌بیتی است که ذیل قطعه شماره بیست و سه در دیوان فراهی هروی آمده است. قالب شعر به دلیل مقفّی بودن مصرع نخست، بیت اول قطعه نیست. در اصل ابیات اول و دوم و هشتم غزلی یازده‌بیتی از عراقی است که در بیت پایانی تخلص شاعر هم دیده می‌شود:

بیا ای دیده تا یک دم بگرییم
نه‌ایم چون خوش‌دل و خرم بگرییم
دمی بر جان پرحسرت بموییم
زمانی بر دل پر غم بگرییم...
نشد جان محرم اسرار جانان
بر آن محروم نامحرم بگرییم...
عراقی را کنون ماتم بداریم
بر آن مسکین در این ماتم بگرییم
(عراقی، ۱۳۸۶: ۱۳۹)

این غزل در کلیات عراقی، مصحح سعید نفیسی در صفحه ۲۵۱ هم دیده می‌شود.

ما دست تو ای خواجه نخواهیم کشیدن
وز نیک و بدت پای نخواهیم بریدن
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۸)

بیت بالا مطلع شعری هفت‌بیتی است که در بخش قطعات در دیوان فراهی هروی ثبت شده است. در واقع هفت بیت از یک غزل نه‌بیتی مولوی است که با اندک تغییر در ضبط برخی کلمات می‌توان آن را در کلیات شمس دید:

ما دست تو را خواجه نخواهیم کشیدن
وز نیک و بدت پاک نخواهیم بریدن...
هر میوه که در باغ جهان بود همه پخت
ای غوره چون سنگ نخواهی تو پزیدن...
هین مخلص این را تو بفرما به تمامی
که گفت تو و قول تو مزد است شنیدن
(مولوی، ۱۳۸۶: ۶۹۶)

ز سودای جهان بگذر اگر سودای ما داری
هوای خویشتن بگذار اگر ما را هوداری
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۹)

بیت بالا مطلع یک شعر سه‌بیتی است که در بخش قطعات ذیل شماره بیست و نه ثبت شده است. در واقع این سه بیت با اندک تغییر در ضبط چند کلمه، ابیات اول و دوم و ششم غزلی هشت‌بیتی از شاه نعمت‌الله ولی است که در بیت مقطع تخلص شاعر هم آمده است:

ز سودای جهان بگذر اگر سودای ما داری
هوای خویشتن بگذار اگر ما را هوداری
مرو دور ای عزیز من بیا نزدیک ما بنشین
چرا بیگانه می‌گرددی نشان آشنا داری...

ز خلوتخانه دیده خیال غیر بیرون کن
بگو ای نور چشم من به جای او که را داری...
ندیم بزم سید باش اگر فردوس می جویی
حریف نعمت الله شو اگر نور خدا داری
(نعمت الله ولی، ۱۳۷۴: ۵۷۹)

در ویرایش دیگری از دیوان شاعر با مقدمه سعید نفیسی (شاه نعمت الله ولی، بی تا: ۴۷۲) نیز غزل یادشده دیده می شود.

میل جمله خلق عالم تا ابد
گر همه نیک اند و گر بد سوی تست
جز تو را چون دوست نتوان داشتن
دوستی دیگران بر بوی تست
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۳۹)

دو بیت یادشده که در بخش قطعات دیوان ذیل رقم سی و یک درج شده، در اصل با اندک تغییر در ضبط ابیات دوم و سوم یک غزل دوازدهبیتی از عطار نیشابوری است که بیت آخر تخلص شعری شاعر را هم دارد:

قبله ذرات عالم روی تست
کعبه اولاد آدم کوی تست
میل خلق هر دو عالم تا ابد
گر شناسند و اگر نی سوی تست
چون به جز تو دوست نتوان داشتن
دوستی دیگران بر بوی تست...
این همه عطار دور از روی تو
درد از آن دارد که بی داروی تست
(عطار نیشابوری، ۱۳۷۴: ۳۲)

این غزل در تصحیح اخیر دیوان عطار (مصحح مدائنی و افشاری، ص ۱۲۵) هم آمده است.

عشق را پروانه ای باید که سوزد پیش شمع
خود مگس بسیار یابی هرکجا شکر بود
خوبروی آن به که باشد آب و آتش در جفا
تا وجود عشق بازان خاک و خاکستر بود
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۰)

دو بیت بالا که ذیل قطعه شماره سی و هشت در بخش قطعات دیوان آمده، در اصل با تفاوت جزئی در ضبط چند کلمه، ابیات پنجم و ششم یک غزل هفتبیتی از امیر خسرو دهلوی است - هم در تصحیح روشن هم در تصحیح م. درویش - که در بیت آخر، تخلص شاعر نیز دیده می شود:

تا سرم باشد تمنای توام در سر بود
پادشا باشم گرم خاک درت افسر بود...
عشق را پروانه باید تا که سوزد پیش شمع
خود مگس بسیار یابی هرکجا شکر بود
خوبرو آن به که باشد آب و آتش در جهان
تا وجود عشق بازان خاک و خاکستر بود
یار جایی و من بیچاره جایی بی قرار
وه چه خوش باشد که بر بازوی خسرو بر بود
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۳۳۱)

بدین صحیفه مینا ز خامه خورشید
نگاشته سخن خوش به آب زر دیدم

یا به دولت ده روز گشته مستظهر
مباش غره که از تو بزرگ‌تر دیدم
شهی که تاج مرصع صباح بر سر داشت
نماز شام ورا خشت زیر سر دیدم
ز روزگار همین عادت پسند آمد
که زشت و خوب و بد و نیک در گذر دیدم
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۱)

شعر بالا ذیل قطعه شماره چهل و پنج در دیوان ثبت است. این ابیات در اصل با تغییر و تصرف، چهار بیت غزلی هفت‌بیتی از سعدی شیرازی است که در بیت مقطع نام سعدی نیز دیده می‌شود:

جهان بگشتم و آفاق سربه‌سر دیدم
به مردمی که گر از مردمی اثر دیدم...
بدین صحیفه مینا به خامه خورشید
نیشته یک سخن خوش به آب زر دیدم
که ای به دولت ده‌روزه گشته مستظهر
مباش غره که از تو بزرگ‌تر دیدم
کسی که تاج زرش بود در صباح به سر
نماز شام ورا خشت زیر سر دیدم
چو روزگار همی بگذرد رو ای سعدی
که زشت و خوب و بد و نیک در گذر دیدم
(سعدی، ۱۳۸۵: ۹۰۸)

این غزل در چاپ‌های فروغی و خرمشاهی هست. حبیب یغمایی آن را جزو غزل‌های مشکوک به شمار آورده است؛ اما در چاپ مصفا و انوری دیده نمی‌شود. نیز زبان فصیح و پخته شعر و محتوای تعلیمی و اشاره به جهانگردی و سیر آفاق هم می‌تواند مزید بر علت باشد که شعر از سعدی است.

امروز باژگونه مزن نعل بر سمند
فردا چو زیر خاک لگدکوب هر سومی
از برگ‌ریز یاد کن و دل منه به باغ
ای بلبلی که بر سر گل پر ترنمی
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۲)

دو بیت بالا هم که در جایگاه قطعه ماقبل آخر دیوان فراهی هروی، ذیل شماره پنجاه و دو درج شده، در واقع با کمی تغییر در ضبط و پس‌وپیش شدن در ترتیب، دو بیت یک غزل نُه‌بیتی، با تخلص از امیرخسرو دهلوی است:

نامردم است هر که درو نیست مردمی
عودی که بوش نیست بسوزش به هیزمی...
از برگ‌ریز یاد کن و دل منه به باغ
ای بلبلی که بر سر گل در ترنمی
امروز باژگونه مزن نعل اسب خویش
فردا چو زیر خاک لگدکوب هر سومی
از تست بی‌نمازی خسرو دلا که تو
مردار او فتاده به چه بلکه در خمی
(دهلوی، ۱۳۹۸: ۸۴)

این غزل در تصحیح م. درویش با مقدمه سعید نفیسی (ص ۵۶۳) نیز آمده است.

د) رباعیات

در بخش پایانی دیوان فراهی هروی شصت و شش رباعی با عنوان «رباعیاتی که در آثار فراهی هروی آمده» ثبت شده است که به نظر می‌رسد مصحح محترم دیوان، با پذیرش قطعی انتساب این رباعیات به فراهی هروی، آنها را به دیوان شاعر وارد کرده است. قالب برخی از این اشعار رباعی نیست و بخشی از آنها سروده شاعران دیگر

است:

اوصاف علی به گفت‌وگو ممکن نیست گنجایش بحر در سبو ممکن نیست
من ذات ورا به واجبی کی دانم الا دانم که مثل او ممکن نیست
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۳)

رباعی با کمی تغییر در ضبط از میرزا ابراهیم رضی، فرزند میرزا رضی آرتیمانی است؛ از شاعران شیعی مذهب و شاگرد میرداماد معروف که اشعاری در ستایش اهل بیت سروده است. رباعی زیر ضمن معرفی مختصر شاعر در تذکره نصرآبادی نمونه‌ای از اشعار شاعر است:

اوصاف علی به گفت‌وگو ممکن نیست گنجایش بحر در سبو ممکن نیست
من ذات علی به واجبی نشناسم اما دانم که مثل او ممکن نیست
(نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۵۰۹)

عاشق همه دم فکر رخ دوست کند معشوقه کرشمه‌ای که نیکوست کند
ما جرم و خطا کنیم و او لطف و عطا هر کس چیزی که لایق اوست کند
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۳)

سابقه سرایش این رباعی به چند قرن قبل از زمان حیات فراهی هروی می‌رسد. در منابع دیگر، از جمله در سخنان منظوم ابوسعید با اندک تغییر در ضبط، ذیل رباعی شماره سی و سه آمده و منسوب به ابوسعید ابی‌الخیر است:

عاشق همه دم فکر غم دوست کند معشوق کرشمه‌ای که نیکوست کند
ما جرم و گنه کنیم و او لطف و کرم هر کس چیزی که لایق اوست کند
(نفیسی، ۱۳۳۴: ۳۳)

«هرچند مؤلف حالات و سخنان ابوسعید مدعی است که نیای او بیش از دو بیت سروده است، اما این احتمال نیز هست که بوسعید شعرهای بیشتری نیز داشته است که اینان [خاندان او] منکر آن شده‌اند تا بوسعید در شمار شاعران قرار نگیرد که شاعری را دون شأن او می‌دانسته‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۴۳).

باد آمد و زان سرو خرامان خبر آورد در کالبد سوخته جان دگر آورد
امروز هم از وصل مرادم سر مستی است این بوی که بوده است که باد سحر آورد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۳)

دو بیت بالا که با شماره رباعی شش در دیوان آمده است، رباعی نیست و در اصل ابیات اول و دوم غزلی یازده‌بیتی است که با اندک تغییر در ضبط، در دیوان امیر خسرو دهلوی دیده می‌شود؛ بیت مقطع آن تخلص دارد:

باد آمد و زان سرو خرامان خبر آورد در کالبد سوخته جانی دگر آورد
امروز هم از اول صبحم سر مستی است این بوی که بوده است که باد سحر آورد...
خسرو نگهش دار که اکسیر حیات است گردی که صبا دوش از آن رهگذر آورد

(دهلوی، ۱۳۹۸: ۲۵۳)

این غزل همچنين در چاپ م. درویش در صفحه ۱۵۵ دیده می‌شود.

ای کرده غمت غارت هوش دل ما درد تو زده نیش به نوش دل ما
سری که مقدّسان از آن محروماند عشق تو فرو گفته به گوش دل ما
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۵)

رباعی بالا هم از فراهی هروی نیست و با اندک تغییری، منسوب به ابوسعید ابوالخیر است:

ای کرده غمت غارت هوش دل ما درد تو شده خانه‌فروش دل ما
رمزی که مقدّسان از آن محروماند عشق تو مرا گفت به گوش دل ما
(ابوسعید ابوالخیر، ۱۳۳۴: ۴)

هر درد کزین دلم قدم برگیرد صد درد دگر به جاش در بر گیرد
دل با همه درد صحبت از سر گیرد کاتش چو رسد به خشک و تر درگیرد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۷)

این رباعی هم با اندک تغییر، دو قرن قبل از زمان حیات فراهی هروی در *مناجات‌نامه* خواجه عبدالله انصاری آمده است:

هر درد که زین دلم قدم برگیرد دردی دگرش به جای در بر گیرد
زان با همه درد صحبت از سر گیرد کاتش چو رسد به سوخته اندر گیرد
(انصاری، ۱۳۹۵: ۱۰۵)

چون مرغ سحر از غم گلزار بنالد از غم دل دیوانه من زار بنالد
هرکس که به گوشش برسد ناله زارم بر درد من سوخته دل زار بنالد
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۷)

دو بیت بالا که پیشتر هم ذکر آن گذشت، یک بار هم به صورت دو بیت ابتدایی یک قطعه چهاربیتی در بخش *قطعات دیوان* آمده است. ضبط این دو بیت در بخش قطعات با ضبط آن در بخش رباعیات اندکی متفاوت است و همانگونه که قبلاً هم یادآور شدیم قالب آن قطعه و رباعی نیست و دو بیت ابتدایی غزلی از امیر خسرو دهلوی است که بیت مقطع آن تخلص شاعر را هم دارد. در چاپ م. درویش در صفحه ۱۶۳ نیز این غزل ضبط شده است.

روزی که نصیب خوب‌کیشان بخشند قسمی به من رند پریشان بخشند
گر نیک بوم مرا ازیشان شمرند و ر بد باشم مرا به ایشان بخشند
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۸)

در فصلنامه قند پارسی، در مقاله «حدیث عطار در مجالس و آثار عرفای هندی» در ضمن حکایتی، این رباعی از زبان عطار نیشابوری نقل شده است که در واقع از عطار نیشابوری نیست و از عطار دیگری است؛ یکی دانستن آن با شیخ فریدالدین عطار در این حکایت درست نیست. آن حکایت چنین است: «در آنکه خواجه احمد نهاوندی را حادثه چرانیدن خوکان پیش آمد، هزار مرید صاحب سجاده بدعقیده شدند مگر خواجه فریدالدین عطار که ایشان را گفت: چرا موافقت نمی‌کنید؟ علمای آن عهد خواجه فریدالدین عطار را تکفیر کردند که تو در کفر موافقت می‌نمایی. خواجه گفت: از روی شرع همین آید که شما می‌فرمایید، فاما در صدق ارادت، نجات مرید به نجات پیر و هلاکت مرید به هلاکت پیر باید. رباعی:

آنجا که نصیب خوب‌کیشان بخشند قسمی به من رند پریشان بخشند
گر نیک آیم مرا ازیشان دانند ور بد باشم مرا بدیشان بخشند»
(قاسمی، ۱۳۸۱: ۱۲۸)

البته مؤلف مقاله حکایت را از کتاب شمائل‌التقیاء نقل کرده است (نک. کاشانی، ۱۳۴۷: ۵۵). به نظر می‌رسد سابقه سرایش این رباعی مربوط به زمان قبل از به دنیا آمدن فراهی هروی است و قطعاً رباعی یادشده از او نیست و از عطار نامی غیر از عطار نیشابوری مشهور است. «در میان معاصران او [فریدالدین عطار نیشابوری] فقط از کسانی که در فاصله ۵۸۲-۶۴۰ وفات کرده‌اند ۲۴ نفر نسبت و شهرت عطار داشته‌اند» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۵: مقدمه ۷۹).

ملک طلبش به هر سلیمان ندهند منشور غمش به هر دل و جان ندهند
درمان‌طلبان ز درد او محروم‌اند کین درد به طالبان درمان ندهند
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۸)

رباعی بالا هم که مصحح دیوان فراهی هروی آن را به دیوان وارد کرده و در بخش رباعیات ذیل شماره ۴۰۰ و سه آمده است، از او نیست و در مرصادالعباد نجم‌الدین رازی (تألیف ۶۱۸ ق.) دیده می‌شود (نک. نجم رازی، ۱۳۷۷: ۱۲). مؤلف کتاب چهارخطی معتقد است که این رباعی در اصل از انوری ابیوردی (ف. ۵۸۶ ق.) است که نجم رازی با کمی تغییر آن را در اثر خود به کار برده است. «باری یکی از اشعار انوری که در محافل صوفیه نقل می‌شده، رباعی زیر است:

تشریف هوای تو به هر جان نرسد ملک غم تو به هر سلیمان نرسد
درمان‌طلبان ز درد تو محروم‌اند کان درد به طالبان درمان نرسد»
(میرافضلی، ۱۳۹۹: ۲۳۵)

(نیز نک. دیوان انوری، تصحیح مدرس رضوی، ص ۹۷۶ و تصحیح پرویز بابایی، با مقدمه نفیسی، ص ۶۷۶)

در بحر فنا گدا ختم هم‌چو نمک نه کفر و نه ایمان نه یقین ماند و نه شک
اندر دل من ستاره‌ای پیدا شد گم گشت در آن ستاره هر هفت فلک
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۸)

رباعی بالا نیز از فراهی هروی نیست و از مولوی است؛ با این تفاوت که در ضبط مصرع اول به جای «فنا»،

«صفا» آمده است (نک. مولوی، ۱۳۸۶: ۱۳۶۹).

گاهی که به طینت خود افتد نظرم گویم که من از هرچه به عالم بترم
چون از صفت خویشتن اندر گذرم از عرش به خویشتن همی در زگرم
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۴۹)

رباعی بالا نیز قطعاً از فراهی هروی نیست و در *مناجات‌نامه* خواجه عبدالله انصاری هروی، با اندک جابه‌جایی در ضبط مصرع آخر، دیده می‌شود که در قرن پنجم تألیف شده است (نک. انصاری، ۱۳۹۵: ۱۰۹).

چون درد فراق در جهان چیست بگو؟ عاجز ز فراق ناشده کیست بگو؟
گویند مرا که در فراقش مگری آن کیست که از فراق نگریست بگو؟
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۵۰)

رباعی بالا هم سروده فراهی هروی نیست و در *کشف‌الأسرار* میبیدی (۲۵۳۷، ج ۱: ۶۲۷) دیده می‌شود. نیز در کتاب *تفسیر سوره یوسف* (تألیف‌شده در قرن ششم) با ضبطی کهن‌تر و جابه‌جایی مصرع اول و دوم آمده است:

عاجز ز فراق ناشده کیست بگوی چون درد فراق در جهان چیست بگوی
می‌گیریم از فراق و گویی مگری وان کیست کی از فراق نگریست بگوی
(طوسی، ۲۵۳۶: ۴۰)

گفتم که مرا تو دلفروزی باشی یا تیره شب مرا تو روزی باشی
کی دانستم که هر دم و هر ساعت دردی و جراحتی و سوزی باشی
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۵۰)

رباعی بالا هم جزو رباعیات فراهی هروی در *دیوان مضبوط* است؛ اما با استناد به کتاب *سفینه کهن رباعیات* که به تصریح مصححان آن در سده هفتم هجری تدوین شده است، با اندک تغییر در ضبط مصرع دوم از سعد سلمان است:

گفتم که مرا تو دلفروزی باشی گر تیره شود شبی تو روزی باشی
کی دانستم که هر دم و هر ساعت دردی و جراحتی و سوزی باشی
(نامعلوم، ۱۳۹۵: ۲۷۴)

اندر عجبم تا تویی یا تو منی هم من توام و هم منم و هم تو منی
من با تو چنانم ای دل و جان ز وفا کاندلر غلطم که من توام یا تو منی
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۵۰)

رباعی بالا نیز با کمی تغییر در ضبط، از مولاناست:

نی من منم و نی تو تویی نی تو منی هم من منم و هم تو تویی هم تو منی

من با تو چنانم ای نگار ختنی کاندر غلطم که من توام یا تو منی
(مولوی، ۱۳۸۶: ۱۴۵۲)

تا ترک علایق و عوایق نکنی یک سجده شایسته و لایق نکنی
هرگز به مراد خویش واصل نشوی تا ترک خود از جمله خلایق نکنی
(فراهی هروی، ۱۳۹۵: ۱۵۰)

رباعی بالا نیز که آخرین رباعی و آخرین شعر در دیوان فراهی هروی است، در اصل از او نیست و چند قرن قبل از دوره حیات فراهی هروی در رباعیات منسوب به ابوسعید ابوالخیر، با اندک تفاوت در ضبط دیده می‌شود:

تا ترک علایق و عوایق نکنی یک سجده شایسته لایق نکنی
حقاً که ز دام لات و عزّی نرهی تا ترک خود و جمله خلایق نکنی
(ابوسعید ابوالخیر، ۱۳۳۴: ۹۹)

۳- نتیجه گیری

دیوان معین‌الدین فراهی هروی، با وجود کوشش ارزشمند مصحح محترم، به دلیل راه‌یابی اشعار هجده شاعر دیگر در آن و نیز ثبت تکراری بعضی اشعار در دو قالب شعری که بر اثر کم‌دقتی مصحح رخ داده است، به بازبینی و ویرایش دوباره نیاز دارد تا اشعار شاعران دیگر از پیکره دیوان خارج شود و اشعار به‌درستی در ذیل قالب‌های مخصوص قرار گیرد. از دلایل بروز این تخلیط‌ها عبارت است از: چاپ اشتباه اشعار فراهی هروی به نام معین چشتی در هند و پاکستان؛ پایبندی صرف مصحح به نسخ استفاده‌شده‌اش که عمدتاً متأخر و متعلق به قرون سیزده و چهارده است؛ ردیابی نکردن اشعار موجود در نسخ خطی در متون معتبر دیگر؛ وارد کردن اشعاری از سه اثر دیگر فراهی هروی (حدائق‌الحقایق، قصص موسی، معارج‌النبوة) به‌ویژه در مثنویات و رباعیات در دیوان، به گمان اینکه سروده فراهی هروی است. بیشترین بسامد اشعار راه‌یافته از شاعران دیگر در دیوان فراهی هروی مربوط به اشعار امیرخسرو دهلوی است. استنساخ اشعار فراهی هروی در هند به نام معین چشتی و شهرت گسترده اشعار امیرخسرو در آن دیار می‌تواند دلیلی بر این تخلیط باشد. امیرخسرو دهلوی از تربیت‌یافتگان خواجه نظام‌الدین اولیاست که خو او نیز از مشایخ سلسله چشتیه و معین چشتی پایه‌گذار سلسله چشتیه در هند است؛ بنابراین اشعار امیرخسرو دهلوی و به‌غلط اشعار منتسب به معین چشتی که در واقع اشعار فراهی هروی است، در مجالس چشتیه خوانده می‌شده است. دلیل راه‌یابی ابیاتی از شاعران دیگر در دیوان فراهی هروی می‌تواند کم‌دقتی و گاهی دانش اندک کاتبان باشد.

منابع

۱. آذری طوسی، نورالدین (۱۳۸۹). دیوان، تصحیح محسن کیانی، سید عباس رستاخیز، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۲. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، ج ۹، بیروت: دارالاضواء، چاپ سوم.
۳. ابوسعید ابوالخیر (۱۳۳۴) تاریخ مقدمه. *سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر*، به کوشش سعید نفیسی، تهران: سنایی، چاپ سوم.
۴. امیرعلیشیر نوایی، علیشیر (۱۳۶۳). *تذکره مجالس النفائس*، تصحیح علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
۵. انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۹۵). *مناجات‌نامه*، تصحیح توفیق سبحانی، تهران: کتاب پارسه، چاپ دوم.
۶. انوری، محمد بن محمد (۱۳۸۹). *دیوان*، به اهتمام پرویز بابایی، مقدمه سعید نفیسی، تهران: نگاه.
۷. _____ (۱۳۷۶). *دیوان*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
۸. اوحدی مراغه‌ای، رکن‌الدین (۱۳۷۵). *دیوان*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
۹. جامی، نورالدین عبدالرحمن (۱۳۶۸). *هفت‌ورنگ*، تصحیح آقا مرتضی مدرس گیلانی، تهران: سعدی، چاپ پنجم.
۱۰. _____ (۱۳۷۸). *دیوان*، تصحیح اعلا خان افسح زاد، تهران: میراث مکتوب.
۱۱. جوینی، معین‌الدین (۱۳۹۸)، *نگارستان*، تصحیح علی اکبر عباس‌آبادی، هادی عباس‌آباد عربی و نرگس رضوانی مقدم، طیس: فراونگ.
۱۲. چشتی، معین‌الدین (۱۳۶۳). *دیوان غزلیات*، تصحیح و مقدمه از آرش گودرزی، تهران: چشمتیه.
۱۳. حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد (۱۳۹۴). *دیوان*، تصحیح غنی - قزوینی، تهران: ققنوس، چاپ ششم.
۱۴. دولت‌شاه سمرقندی، دولت‌شاه بن بختیشاه (۱۳۶۶). *تذکره الشعراء*، تصحیح محمد رضانی، تهران: کلاله خاور، چاپ دوم.
۱۵. دهلوی، امیر خسرو (۱۳۹۸). *دیوان*، تصحیح محمد روشن، تهران: نگاه، چاپ پنجم.
۱۶. _____ (۱۳۶۱). *دیوان*، به کوشش م. درویش، مقدمه سعید نفیسی، تهران: جاویدان، چاپ دوم.
۱۷. ساوجی، سلمان (۱۳۸۲). *کلیات*، تصحیح عباسعلی وفايي، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.
۱۸. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۸۵). *کلیات*، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: زوآر، چاپ سوم.
۱۹. سنایی غزنوی، ابوالمجد (۴). *دیوان*، تصحیح مدرس رضوی، تهران: سنایی، چاپ چهارم.
۲۰. شاه نعمت‌الله ولی، نورالدین (۱۳۷۴). *کلیات*، تصحیح جواد نوربخش، تهران: جواد نوربخش، چاپ نهم.
۲۱. _____ [بی‌تا]. *دیوان*، با مقدمه سعید نفیسی، تهران: نگاه.
۲۲. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵). *چشیدن طعم وقت*، تهران: سخن.
۲۳. طوسی، احمد بن محمد (۲۵۳۶). *تفسیر سوره یوسف*، تصحیح محمد روشن، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۴. عراقی، فخرالدین ابراهیم (۱۳۸۶). *کلیات*، تصحیح نسرین محتشم (خزاعی)، تهران: زوآر، چاپ سوم.
۲۵. _____ (۱۳۷۲). *کلیات*، تصحیح سعید نفیسی، تهران: سنایی، چاپ هفتم.
۲۶. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۴). *دیوان*، تصحیح تقی تفضلی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هشتم.
۲۷. _____ (۱۳۹۲). *دیوان*، تصحیح مهدی مدائینی و مهران افشاری، تهران: چرخ.
۲۸. _____ (۱۳۸۵). *منطق‌الطیر*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن، چاپ سوم.
۲۹. فراهی هروی، معین‌الدین (۱۳۹۵). *دیوان*، تصحیح سید احمد بهشتی شیرازی، مقدمه محسن کیانی، تهران: روزنه.
۳۰. _____ (۱۳۸۴). *تفسیر حدائق الحقائق*، تصحیح سید جعفر سجادی، تهران: دانشگاه تهران.
- چاپ دوم.
۳۱. _____ (۱۳۹۳). *قصص موسی*، تصحیح محسن کیانی، احمد بهشتی شیرازی، تهران: علمی و

فرهنگی.

۳۲. فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۴). شاهنامه، چاپ مسکو، ویرایش سعید حمیدیان، تهران: داد.
۳۳. قاسمی، شریف حسین (۱۳۸۱). «حدیث عطار در مجالس و آثار عرفای هندی»، www.fa.newdelhi.icro.ir.
۳۴. کاشانی، رکن‌الدین بن عمادالدین (۱۳۴۷). شمائل‌الانقیاء، اشرف پریس، حیدرآباد دهلی: [بی‌نا].
۳۵. کیخای فرزانه، احمدرضا؛ سلیمی خراشاد، سودابه (۱۳۹۴). «دیدگاه عرفانی معین چشتی براساس دیوان منسوب به او»، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، (۲۳)، ۷، ۹۷-۱۱۶.
۳۶. گلچین معانی، احمد (۱۳۵۰). «معین چشتی و معین فراهی»، نیما، سال ۲۴، پیاپی ۲۷۳، ۱۷۷-۱۷۹.
۳۷. _____ (۱۳۶۷). تذکره میخانه، تهران: اقبال، چاپ پنجم.
۳۸. لاهیجی، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۳). مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز، تصحیح محمدرضا برزگر خالقی و عفت کرباسی، تهران: زوآر، چاپ پنجم.
۳۹. لطف‌الله بن ابی سعید، جمال‌الدین ابوروح ابوطاهر (۱۳۶۷). حالات و سخنان ابوسعید، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه، چاپ دوم.
۴۰. محمودی، مریم؛ ایزدی، نسرین (۱۳۹۶). «اشعاری نویافته از فراهی هروی در اخلاق نوری»، دو فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی، (۴)، ۲، ۱-۲۶.
۴۱. _____ (۱۳۹۷). «معرفی و بررسی سبکی اخلاق نوری»، بهار ادب، (۴۲)، ۱۱، ۲۴۵-۲۶۲.
۴۲. منزوی، احمد (۱۳۶۲). فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ج ۹، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۴۳. مولانا بروجردی، غلامرضا (۱۳۵۳). تاریخ بروجرد، تهران: صدر.
۴۴. _____ (۱۳۸۲). سخنوران بروجرد، تهران: حروفیه.
۴۵. مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۶). کلیات شمس، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: هرمس، چاپ دوم.
۴۶. میدی، رشیدالدین (۲۵۳۷). کشف الأسرار و عدّة الأبرار، ج ۱، تصحیح علی اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
۴۷. میرافضلی، سید علی (۱۳۹۹). کتاب چهار خطی، تهران: سخن، چاپ دوم.
۴۸. میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۸۹). روضة‌الصفاء، ج ۱۱، تصحیح جمشید کیانفر، تهران: اساطیر، چاپ سوم.
۴۹. [نامعلوم] (۱۳۹۵). سفینه کهن رباعیات، تصحیح ارحام مرادی و محمد افشین وفا، تهران: سخن.
۵۰. نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۷). مرصادالعباد، تصحیح محمدمبین ریاحی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
۵۱. نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸). تذکره نصرآبادی، ج ۱، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
۵۲. نصیری، محمدرضا (۱۳۸۴). اثرآفرینان، ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.
۵۳. نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۵). خمسه نظامی، چاپ مسکو - باکو، تهران: هرمس.